DİNLER VE KÜLTÜRLERDE HİKMET: BİR VAROLUŞ HİKÂYESİ

Ertuğrul DÖNER
Assist. Prof. Dr., Çukurova University, TURKEY, (ertugruldoner@hotmail.com)

Abstract
Al-Hikmah in Religions and Cultures: A Story of Existence

Arap dilinde "hüküm vermek, yargıda bulunmak" anlamındaki hükm mastarından isim olduğu belirtilen hikmet (çoğulu: hikem) kelimesi, bazı araştırmacılar tarafından Eski Ahit'te "zihnî kabiliyet, ustalık, tecrübe" anlamında kullanılan İbranca "hokhmah" kelimesiyle aynı semitik köke dayandığına dikkat çekilmiştir. Hikmet İslam öncesi birtakım din ve kültürlerde ve Arap toplumunda da yaygın biçimde kullanılan bir kelime ve kavram olma özelliğine sahiptir. Amacımız hikmet kelimesinin/kavramının dün-bugünkü dönemlerdeki anlam ve kullanımlarının mahiyet ve keyfiyeti hakkında birtakım bilgiler sunmak, bunun yanında hikmet-tasavvuf-kelam-felsefe gibi kavramlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaktır.
KEYWORDS: Hikmet, Felsefe, Yahudilik, İslam öncesi Arap Toplumu, Lokman.

GİRİŞ

Arap dilinde hikmet kelimesinin (çoğulu: hikem) "hüküm vermek, yargıda bulunmak" anlamındaki *hükm* mastarından isim olduğu belirtilir.[1] Bunun yanında kelimenin "engellemek, alıkoymak, gemlemek, sağlam olmak" manalarına gelen ihkâm mastarlarıyla anlam ilişkisi kurulur.[2] Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) hikmetin ihkâmla bağlantısı sebebiyle hakîm kelimesine hem "işleri gereği gibi sağlam ve kusursuz yapan" hem de "âlim ve ilmî hüküm sahibi" manalarını vermiştir.[3]

Bazı araştırmacılar Arap dilindeki hikmet kelimesinin Eski Ahit'te "zihnî kabiliyet, ustalık, tecrübe" anlamında kullanılan İbranca "hokhmah" kelimesiyle aynı semitik köke dayandığına dikkat çekmiştir.[4] İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) eski Araplara atıfla "muhakkem" kelimesinin "hikmetli, tecrübeli, olgun kimse" manasında kullanıldığını söylemesi ve beşerî hikmetin tecrübî birikimle ilgisine dikkat çekmesi[5] İbranca *hokhmah* kelimesiyle kök ilişkisini güçlendirir.[6]

Cahiliye devrinde hikmet kısa ve özlü ibarelerle formüle edilen bilgeliği ifade eden bir kelimeydi. Hakem ise akıllı, tecrübeli ve insanlar arasındaki ihtilafları adaletli hükümleri sonlandıran kişi demekti. Hikmet kelimesi de böyle bir anlam içerir. Zira hikmet de sonuçta kişinin hayat tecrübesiyle edindiği bilgi ve deneyimlerden ortaya çıkan ve o kişinin doğru yola ulaştıran isabetli yöntemlere vukufunu yansıtan vasfı ifade eder.

İslam öncesi Arap toplumunda özlü sözlerle formüle edilmiş öğütler ve öğretilerini insanlara aktaran çok sayıda hukemâdan söz edilir. Hukemâya ait hikmetlerin çoğu, Arapların

[1] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1994, II. 539-540.
[2] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz*, Beyrut 1993, I. 507.
[3] Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâh*, Beyrut 2008, s. 252.
[4] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat trs., VIII. 337; Clement Huart, "Hikmet", *İA*, İstanbul 1993, V/I. 481.
[5] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II. 541.
[6] Yahudi geleneğinde hukuk, kehanet ve hikmet olmak üzere üç çeşit bilgiden bahsedilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse hukuk, Yehova'nın emir ve yasaklarıdır. Kehanet, vahiy bağlamında davranışlar hakkında hüküm verir ve Allah-İnsan ilişkilerinden bahseder. Hikmet ise daha çok insanın kendi gözlem ve tecrübelerinin bir ürünüdür. Yahudi hikmetinde nebîler ve hâkimler arasında birtakım farklılıklardan söz edilir. Buna göre nebiler halka Tanrı Yehova'nın kurtuluşa erdirici emirlerini tebliğ ederken, hâkimler vahiyden bağımsız olarak insanlığın temel ahlâkî vasıfları üzerine konuşurlar. Ancak sonuçta hikmet tanrısal bir bağış kabul edilir. Bu ilahi bağışa nail olma hususunda Hz. Süleyman temayüz etmiştir. İbranilerde hikmetin Allah'ı idrak gayesine yönelik hakikatlerin kavranması, maharet, ahlaki erdemler ve olgunluk gibi manalarda kullanıldığı belirtilir. Nitekim hakîm, nazari ve ahlaki faziletlere sahip olan kişiye denir. Bu nedenle şeriat bilgisi, nazari ve ahlaki faziletleri ihtiva ettiğinden, hikmettir. Yeni Ahit'te ise hikmet adalet, ilim, hilm, nübüvvet, bir şeyin doğru ve sağlam yapılması, bir şeyin yerli yerine konması gibi anlamlar içermektedir. Bkz. D. John Davis, *A Dictionary of The Bible*, Michigan 1954, s. 281; Ö. Faruk Altıparmak, "Hikmet ve Felsefe İlişkisi", *HÜİFD*, cilt: 11, sayı: 5 (2003), s. 92-93.

Copyright (c) 2017 by IBAD
ISBN: 978-605-66529-0-5

pratik hayatlarına kendilerine ilke edindikleri öğretilere dairdir. Hitabet, bilgelik, zekilik gibi sıfatlarla anılan hukemâ arasında Lokman b. Ad, Lukeym b. Lokman, Mücâşî b. Dârim, Salît b. Ka'b, Lüey b. Ğâlib, Kus b. Sâîde, Kusay b. Kilâb gibi isimler zikredilir. Cahiliye Arapları arasında Lokman'ın hikmetlerini muhtevi olan ve *Mecelletü/Hikmetü Lokmân* diye adlandırılan bir metinden de söz edilir.[7]

Rivayete göre Süveyd b. Sâmit adlı müşrik Lokman'a nispet edilen ve onun hikmetini, ilmini ve mesellerini ihtiva eden *Mecelletü Lokmân*'ın Kur'an'dan üstün olduğunu ileri sürmüş, Resûlullah onu dinledikten sonra Lokman'a atfen söylenenleri güzel bulmuş, fakat Kur'an'ın bunlardan daha üstün olduğunu belirtmiştir.[8] Bu durum, Cahiliye Araplarınca *Mecelletü Loḳmân* denilen bir sahifenin bilindiğini doğrulamaktadır. Vehb b. Münebbih'in, Lokman'a nisbet edilen hikmet külliyatından on bin babı aşkın bir kısmı okuduğunu, daha güzelini kimsenin işitmediği bu sözleri insanların hem konuşmalarında hem yazılarında kullandıklarını belirtmesi de bunu teyit eder.[9]

Cahiliye döneminde şair ve kâhinler gibi hakîmler de toplum hayatını yönlendirebiliyorlardı. Hâkimin tecrübesi, olgunluğu ve belâgattaki ustalığı sayesinde sarf ettiği hikmetli sözler kabilenin duygu ve düşüncelerinde derin izler bırakıyor, bu hikmetler yaygınlaşıp anonimleştiğinde mesel adını alıyordu. İslâmî dönemde genellikle "emsâl" ve "edep" başlığı altında derlenen kitaplarda Cahiliye devrindeki hikmet anlayışını yansıtan örnekler de yer almaktadır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emsâl*, Ebü'l-Fazl el-Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Mecmau'l-Emsâl*, Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 400/1009'dan sonra) *Cemheretü'l-Emsâl* adlı eserleri bunların başlıcalarıdır. Arap dilcisi ve lügat âlimi Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö.350/961[?]) Arap edebiyatında hikmet, seci, mesel ve nâdire arasındaki farklılıklara temas ederken son üç terimin hikmetle irtibatını göstermiştir. Buna göre hikmet, varlıkta gizli olan gerçeğin açığa çıkarılıp lafza dökülmesidir. Seci ise hikmetin kafiyeli söz halinde tertip edilmesidir. Mesel, avam ve havassın sevinçli ve sıkıntılı günlerindeki duygu ve düşüncelerini dile getiren sözler olup hikmetin en beliğ şeklidir. Nâdire de yalnızca seçkinler arasında şöhret bulan "sahih hikmet"tir.[10]

Hikmet kelimesi İslâmî dönemde de önemli bir kelime ve kavram olarak kullanılagelmiştir. Kur'an'da on yerde kitap kelimesiyle beraber olmak üzere yirmi defa geçen hikmet üç defa "mülk", birer defa da mev'iza, hayır, âyet kelimeleriyle birlikte zikredilmiştir. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) *el-Vücûh ve'n-Nezâir* adlı eserinde hikmetin Kur'an'da emir ve nehiy kipleriyle geçen öğütler, anlayış (fehm) ve ilim anlamında hüküm, nübüvvet, Kur'an'ın tefsiri ve bizzat Kur'an olmak üzere beş manada kullanıldığını kaydetmiştir.[11] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ise kelimenin Kur'an'da öğüt/mev'iza, sünnet, anlayış ve kavrayış, nübüvvet, Kur'an ve Ulûm-i Kur'ân olmak üzere altı farklı manada kullanıldığını söylemiştir.[12]

Müfessirler de hikmet kelimesini çok çeşitli şekillerde açıklama yoluna gitmişlerdir. Mesela Taberî (ö. 310/923), Bakara 2/129. ayet bağlamında hikmetle ilgili sünnet, dinde derin anlayış ve kavrayış sahibi olmak gibi izahları aktardıktan sonra kendisi, "Hikmet, bilgisi ancak resulün beyanıyla idrak edilebilecek olan ilâhî hükümleri bilmek, bu hükümleri ve bunların delâlet ettiği diğer hükümleri kavramaktır. Dolayısıyla hikmet, hak ve bâtılın arasını ayırıcı özelliğiyle hükümden alınmıştır" şeklinde bir izahı tercih etmiştir.[13]

Zemahşerî (ö. 538/1144), Allah'ın dilediğine büyük bir hayır olarak verdiği hikmeti (Bakara 2/269), "ilim ve amel uygunluğu" şeklinde tefsir etmiştir.[14] Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise Bakara 2/269. ayeti yorumlarken Mukâtil b. Süleyman'ın eserine atıfla hikmetin dört anlamı olduğunu kaydetmiş, bu anlamların ortak yönünün ilim olduğunu, ancak doğruyu bilmenin yanında doğruyu yapmanın da hikmete dâhil edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Râzî'ye

[7] Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî* (*el-Asru'l-Câhilî*), Kahire trs., I. 85-87.
[8] Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire trs., s. 166.
[9] Ömer Faruk Harman, "Lokman", *DİA*, Ankara 2003, XXVII. 206.
[10] İlhan Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İstanbul 2001, s. 139-140.
[11] Ebü'l-Hasen Mukatil b. Süleyman, *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, nşr. Ali Özek, İstanbul 1993, s. 28-29.
[12] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzır*, Beyrut 1985, s. 260-262.
[13] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîrü'l-Kur'ân*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995, I. 607-608.
[14] Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Beyrut 2003, I. 396.

Copyright (c) 2017 by IBAD

ISBN: 978-605-66529-0-5

göre Hz. İbrahim'in, "Rabbim, bana bir hüküm ihsan et!" anlamına gelen duasındaki (Şuarâ 26/83) hüküm kelimesi nazarî hikmete, "Beni salih kimseler arasına kat" şeklindeki ifadesi de amelî hikmete delâlet etmektedir.[15]

Hikmet kelimesiyle ilgili yirmi üç görüş nakleden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a (ö. 1942) göre bu kelimenin kök anlamı iyiliği elde etmeyi ve kötülüğe engel olmayı içerdiğinden fayda kavramıyla alâkası vardır. Öte yandan hikmet sebep kavramıyla da alakalıdır ve fakat sebepten daha genel bir anlam taşımaktadır. Çünkü hikmet sebepten önce bulunabileceği gibi nihaî faydadan sonra da bulunabilir. Yani hikmet "sebebin sebebi" yahut "amacın sonucu" anlamına gelebilir. Bu çerçevenin dışındaki en genel anlamıyla hikmet "doğru bilgi ve faydalı iş" demektir. Ancak hikmet nazarî bilgiden ziyade amelî bilgiye veya doğrudan doğruya amelin kendisine nispet edilir. Nitekim hikmeti "sözde ve fiilde isabet" olarak tanımlayan âlimler kavramın bu yönüne işaret etmiş, aynı şekilde hikmeti "fıkıh" kelimesiyle karşılayan âlimler de ilim-amel bütünlüğünü kastetmişlerdir.[16]

Müfessirlerin bütün bu izahları hikmet kelimesinin İslam öncesi dönemdeki anlamlarını yansıtmaktan çok, tıpkı maruf kelimesinde olduğu gibi, dinî anlayışlar ve ıstılahlara dayanmaktadır. Nitekim Cevâd Ali (ö. 1987) de hikmetin "sünnet, dinde derin kavrayış" gibi manalar yüklenmesini İslâmî dönemde ortaya çıkmış izahlar olduğunu belirtmiş ve ardından şunları eklemiştir: "Cahiliye devrinde hikmet eşya hakkında derin mülahazalar ve tecrübelere dayalı bilgelik, uzmanlık (hibre) anlamında kullanılırdı ki bu kullanım bir bakıma ilim ve isabetli görüş demektir. Sami kültürde de hikmet bu manayı içerir. Yani hakîm Sami kültür ve gelenekte eşyanın ve hadiselerin derinliklerine nüfuz edebilen bir basirete sahip olan âlim ve bilge kişiyi ifade eder."[17]

Hikmetin felsefe kelimesiyle müradif gibi kullanılmasını da isabetsiz gören Cevâd Ali'ye göre bu iki kelime ve kavram arasında ciddi farklar söz konusudur. Her şeyden önce hikmette amaç öğüt, ibret ve pratik hayata yansıyan öğretileri kavratmak vardır; felsefede ise hikmetin manasını ve metafizik alanın sırları üzerine kafa yormak söz konusudur.[18] Ahmed Emin (ö. 1954) hikmet ve felsefe arasındaki farkları daha etraflı biçimde ortaya koymuştur. Buna göre felsefe, meselelerini mantıkî temeller üzerine oturtan ve her bir meselesini öncekiyle bağlantılı bir şekilde inceleyen sistematik bir düşünme biçimidir. Hikmet ise hayatın içinde şuradan veya buradan ansızın yakalanan parlak bakışlardır. Felsefe, doğası itibarıyla analitiktir. Bir düşünceyi alıp analiz eder, aslına irca eder ve sonuçlarını ortaya koyar. Hikmet ise tecrübelerin hepsi üzerinde odaklaşan ve bütün ayrıntıların özünü bir kapsülde toplayan bütüncül bir yapıya sahiptir. Adeta gökyüzünü kaplamış olan bulutları sıkarak yağmur damlalarına dönüştürür. Felsefe incelemeye, akli düşünceye ve mantık kanunlarına dayanır. Hikmet ise yüzeysel olaylardan derin anlamlar çıkarabilmek ve kum tepelerinden altın kırıntıları ve sedef kümelerinden değerli bir inci bulabilmek için, hazır bir şekilde alınan kültür mirasına ek olarak, kişisel yeteneğe ve ilhama dayanır. Felsefenin kendisine has bir yöntemi ve aklî değerlendirmesi olduğundan, kapalı ve üslubunun kompleks olması gayet doğaldır. Hikmet ise ister seçkin ister avam olsun, herkesin aklî kapasitesi ölçüsünde kavradığı ve dili döndüğünce açıkladığı folklorik bir kültürdür. Bunun içindir ki, felsefe ağır ve kompleks bir yapıya bürünmüş; buna mukabil hikmet, basit ve cezbedici bir biçim kazanmıştır.[19]

Hadis kaynaklarındaki çeşitli rivayetler hikmet kavramının İslam öncesi kültürlerle irtibatı açısından çok önemli ipuçları içerir. Başka bir ifadeyle, bazı hadis kaynaklarındaki nakiller erken dönemlerdeki Müslümanların hikmet kelimesini bazen Lokman'a nispet edilen sözler, bazen de tecrübe ürünü vecizeler manasında kullandıklarını gösterir.[20] Bu bağlamda Buhârî (ö. 256/870) ve diğer birçok muhaddisin naklettiği "Bazı şiirlerde hikmet vardır"[21]

[15] Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut 2004, VII. 59-60.
[16] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, II. 915-929. Hikmet kavramının tefsir literatüründeki diğer izahlarına dair bkz. Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, s. 121-133; Mehmet Çalışkan, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *ÇÜİFD*, cilt: I, sayı: 2 (2001), s. 89-119.
[17] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm,* VIII. 339.
[18] Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm,* VIII. 338.
[19] Ahmed Emîn, "Arap Edebiyatında Hikmet", trc. Zeynep Arkan, *SÜİFD*, sayı: 26, (2012), s. 213-214.
[20] Buhârî, "Edeb" 77; Dârımî, "Mukaddime" 34; Mâlik, *el-Muvatta'*, "İlim" 1.
[21] "Buhârî, "Edeb" 90; Tirmizi "Edeb" 69; İbn Mâce, "Edeb" 41; İbn Hanbel, *el-Müsned*, I. 269, 273.

Copyright (c) 2017 by IBAD

ISBN: 978-605-66529-0-5

hadisindeki hikmet kelimesinin ahlaki açıdan faydalı olan ve insanı sefihlikten koruyan ifadelere işaret ettiği söylenebilir. Nitekim İbn Hacer'in (ö. 852/1449) izahı da bu şekildedir.[22] Öte yandan, Hz. Peygamber'in Yemen'den gelen bir heyeti karşılarken, "İman Yemenlidir, hikmet Yemenlidir"[23] demesi hikmet literatürünün Yemen boyutuna işaret eder. Yine Lokman'a atfedilen *Mecelletü/Hikmetü Lokmân* ve Yemen kökenli mühtedi Vehb b. Münebbih'e atfedilen *Hikmetü Vehb* gibi sahifelerin/metinlerin de Yemen'deki kadim bilgelik kültürüne işaret etmektedir.[24]

Öte yandan, Vehb b. Münebbih ve Malik b. Dinâr gibi âlimler geçmiş kültürlere ait bir sözü naklederken "mektûbün fi'l-hikme", "kara'tü fi'l-hikme", "vecedtü fi badi'l-hikme" ve "fil hikme" gibi ifadeler kullanmışlardır. Bu ifadelerde geçen hikmet kelimesinin Eski Ahit içerisinde yer alan ve özlü sözleri muhtevi olan Mezmurlar, Eyüb, Süleyman'ın Meselleri, Vaiz gibi kitaplara atıfta bulunduğu ihtimalinden söz edilebilir. İbn Ebî Âsım'ın (ö. 287/900) "Rıfk hikmetin başıdır" sözünü, "mektûbün fi'l-hikmeti ev fi't-tevrât" diye nakletmesi bu ihtimali güçlendirir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "Hayâ ancak hayır getirir"[25] hadisinin ardından muhadramundan Büşeyr b. Ka'b'ın "innehû mektûbün fi'l-hikmeti enne minhu vakâran ve minhü sekîneten" (Hikmet kitaplarında kaydedildiği üzere ağırbaşlılık ve olgunluk haya duygusundadır" sözündeki hikmet kelimesinin de kadim Yemen kültürüne ve Yahudi kutsal kitap literatürüne ait metinler olması muhtemeldir.[26]

Bütün bu veriler dikkate alındığında hikmetin soyut bir kavram değil, daha çok kadim Yemen kültürüne ait metinlere işaret ettiği sonucuna varılabilir ve gerek bu sonuçtan, gerekse ismi İsrâiliyyât'la özdeşleşmiş olan Vehb b. Münebbih'in Yemen kökenli olmasından hareketle hikmetin önemli bir İsrâiliyyât kaynağı olduğu söylenebilir. Ancak İslam geleneğinde İsrâiliyyât'a mesafeli yaklaşılması, buna mukabil hikmetin müspet olarak çok zengin bir anlam kazanması hikmet ile İsrâiliyyât arasındaki sıkı irtibatın gözden kaçırılmasına yol açmıştır.[27]

KAYNAKÇA

Ahmed Emîn (2012), "Arap Edebiyatında Hikmet", trc. Zeynep Arkan, *SÜİFD*, sayı: 26.
Ahmed Emîn (trs.), *Fecrü'l-İslâm*, Kahire.
Altıparmak, Ö. Faruk (2003), "Hikmet ve Felsefe İlişkisi", *HÜİFD*, cilt: 11, sayı: 5.
Cevâd Ali (trs.), *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat.
Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd (2008), *es-Sıhâh*, Beyrut.
Çalışkan, Mehmet (2001), "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *ÇÜİFD*, cilt: I, sayı: 2.
Davis, D. John (1954), *A Dictionary of The Bible*, Michigan.
Dayf, Şevki (trs.), *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî* (*el-Asru'l-Câhilî*), Kahire.
Döner, Ertuğrul (2015), *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer (2004), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut.
Harman, Ömer Faruk (2003), "Lokman", *DİA*, Ankara.
Hıdır, Özcan (2006), *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul.
Huart, Clement (1993), "Hikmet", *İA*, İstanbul.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn (2000), *Fethü'l-Bârî*, Riyad.
İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî (1994), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec (1985), *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzır*, Beyrut.
Kutluer, İlhan (2001), *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İstanbul.
Mukatil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen (1993), *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, nşr. Ali Özek, İstanbul.
Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed (1993), *Umdetü'l-Huffâz*, Beyrut.

[22] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, Riyad 2000, X. 663.
[23] Buhârî, "Menâkıb" 1; Müslim, "İman" 82, 84, 88-90. Tirmizî, "Menâkıb" 71.
[24] Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2006, s. 41.
[25] Buhârî, "Edeb" 77; Müslim, "İman" 60-61.
[26] Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, s. 41.
[27] Daha geniş bilgi için bkz. Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015.

Copyright (c) 2017 by IBAD

ISBN: 978-605-66529-0-5

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (1995), *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîrü'l-Kur'ân,* Dârü'l-Fikr, Beyrut.
Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (1979), *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul.
Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer (2003), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl,* Beyrut.

Copyright (c) 2017 by IBAD

ISBN: 978-605-66529-0-5